

АКТУАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ПИСЕМНОСТІ ТА ДРУКУ НА МІЖНАРОДНІЙ НАУКОВІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ «ВЧОРА І СЬОГОДНІ КОНСЕРВАЦІЇ-РЕСТАВРАЦІЇ ІСТОРИЧНИХ КОДЕКСІВ»

Любов Льода

*завідувач відділу наукової реставрації та консервації рідкісних видань
ЛННБ України ім. В. Стефаника*

Леся Дзендзелюк

*молодший науковий співробітник відділу наукової реставрації та
консервації рідкісних видань ЛННБ України ім. В. Стефаника*

Порушено питання багатоаспектності консерваційно-реставраційних проблем сьогодення. Розглянуто визначальні напрями передреставраційних досліджень пам'яток писемності та друку і сучасні підходи до ключових питань реставрації. Розкрито системні заходи до комплексного збереження інформаційної цінності історичних кодексів.

Ключові слова: історичні кодекси, пам'ятки писемності та друку, консервація, реставрація, навчання, дослідження, збереження.

Showing today's actual variety of conservation and restoration challenges. Consider the main research directions pre restoration of memo writing and printing, and modern approaches to key issues of restoration. Exposed the systematic measures of integrated conservation information value of historic codex.

Keywords: historical codex, memo writing and printing, conservation, restoration, education, research.

Поднят вопрос многоаспектности современных консервационно-реставрационных проблем. Рассмотрены определяющие направления передреставрационных исследований памятников письменности и печати и современные подходы к ключевым вопросам реставрации. Раскрыты системные меры к комплексному сохранению информационной ценности исторических кодексов.

Ключевые слова: исторические кодексы, памятники письменности и печати, консервация, реставрация, обучение, исследование, сохранение.

23-24 жовтня 2014 р. у Польщі відбулася IV міжнародна наукова конференція реставраторів, організована Закладом консервації паперу і шкіри Інституту пам'яткознавства і консерваторства Університету Миколи Коперника в Торуні (далі УМК). Партнерство конференції складало бізнесові підприємства, під егідою яких сформувалися Торунські ярмарки, зокрема вісімнадцята виставка-ярмарок «Консервація 2014». Конференція і виставка відбулися у виставковому центрі «Парк» в Торуні. Експоненти «Консервації 2014» представили найновіші пропозиції для консерваційних майстерень бібліотек, архівів та музеїв: матеріали, засоби та обладнання для реставрації, захисту і комплексного збереження історичних і культурних пам'яток та сучасні технології захисту і збереження будівель.

Під час конференції розглянуто зміни у поглядах на консервацію пам'яток писемності та друку, які відбулися упродовж останніх років. Доповідачі багатоаспектно розкрили проблеми консервації в різних тематичних областях, передовсім етичних, дослідницьких, практичних. Предметом обговорення були рукописні і друковані книги від найдавніших до створених у XIX ст. Найбільшу увагу приділено питанням чіткого фіксування та збереження історичної інформації, починаючи від консерваційного проектування — до практичної реставрації, від максимально можливого збереження оригіналів і захисту автентичності — до відновлення експлуатаційних властивостей. Доповіді, представлені спеціалістами з Польщі, України, Чехії, були сконцентровані на аналізі технік виконання кодексів, встановленні причин і видів пошкодження пам'яток, ознайомлення з сучасними методиками дослідження, а також на консервації та реставрації цих об'єктів і проблемах, які виникають під час реалізації рятувальних заходів, спрямованих на збереження писемної пам'ятки. Всього заслухано 32 доповіді, найяскравішими і найфаховішими були доповіді колег з Торуня, Варшави, Вроцлава, Пардубиць.

Войцех Гросціцький — викладач кафедри консервації і реставрації стародруків і графіки з Академії образотворчого мистецтва у Варшаві, зробив спробу порівняння змін у поглядах на консервацію і реставрацію стародруків. У доповіді представлено програми навчання на кафедрі консервації стародруків і графіки факультету консервації творів мистецтва Академії образотворчого мистецтва

у Варшаві, що базувалися на розробках професорів Ленарта Бонавентури і Тадеуша Тушевського. Вони були ініціаторами порятунку писемних пам'яток, зруйнованих під час Другої світової війни. Доповідач продемонстрував фотографії кодексів, реставрованих упродовж останніх десятиріч.

Продовжили тему про нові напрями навчання студентів у галузі консервації книжкових пам'яток Йоланта Чучко і Малгожата Пронобіс-Гайдзіс з УМК. Доповідачі акцентували увагу на кодексі професійної етики, засадах визначення і проектування консерваційних заходів. Підкреслили, що революція у сприйнятті писемної пам'ятки не тільки як поодинокого артефакту, але як частини збірок чи колекцій, сприяла впровадженню до програм навчання принципів сучасного консерваційного мислення.

Радомир Словік, викладач факультету реставрації з університету в м. Пардубицях Чеської Республіки, у своєму виступі зупинився на теоретичних знаннях та практичному досвіді, необхідних консерватору-реставратору книжкових пам'яток, відзначив вплив об'єктивних і суб'єктивних чинників. На конкретних прикладах доповідач продемонстрував різні підходи до консерваційних заходів.

Доповідь, яку виголосили Любов Льода і Леся Дзедзелюк (ЛННБ України ім. В. Стефаніка), була присвячена окремим питанням збереження унікального історичного джерелознавчого матеріалу для дослідників кодексів. Автори підкреслили, що час створення та історію побутування манускрипту чи стародруку книгознавці встановлюють не лише за наявності вихідних даних, передмов, присвят, колофонів, провенієнцій, філіграней, а й завдяки аналізу конструкції та оздоблення оправ. Щоб зберегти автентичність кодексу, необхідно виконувати реставрацію з мінімальним втручанням у структуру об'єкта. Відкритий у процесі демонтажу прихований внутрішній світ структурних елементів кодексу (способи шиття книжкового блоку, кріплення капталу, форзаців тощо) допоможуть історикам-книгознавцям встановити часовий і територіальний простір створення як самої книги, так і виявлених у ній матеріальних складових. Збережені фрагменти підлягають докладному вивченню, консервації та прецизійному відтворенню технік їх кріплення і виконання. Хоча реставратор працює з обмеженою кількістю пам'яток і його дослідження є маломасштабними і фрагментарними, але вони доповнюють загальну картину побудови

конструкції давніх книг. Тому варто впорядковувати емпіричний матеріал, отриманий під час виконання реставраційних заходів.

Марія Поксінська і Мирослава Войтчак розповіли про дослідження Кролевицького Апокаліпсу із фондів бібліотеки УМК в Торуні. «Апокаліпсис», який переклав поет Генріх фон Геслер, — цінний середньовічний рукопис. Книжка потрапила до Торуня у 1945 р. з університетської бібліотеки у Кролевці. Як сам автор, який жив у 1270–1347 рр., так і обставини створення цього рукопису, є досить таємничими. Очевидно, він був написаний у першій половині XIV ст. на замовлення майстра Людера з Брунсвіка у скрипторії замку в Мальборку. Декорована прекрасними мініатюрами, віршована проза переплетена коментарями середньовічних теологів і самого Геслера. Комплексну програму робіт, що поєднувала консерваційні проблеми з питаннями техніки і технології виконання об'єкта, реалізовано завдяки тісній співпраці цієї команди дослідників. Цінний рукопис було досліджено лише неінвазивними методами. Дендрохронологічні дослідження дерев'яної оправи дали можливість встановити часовий проміжок виконання між 1312–1322 рр., що збіглося з попереднім датуванням рукопису. Цікавим відкриттям стали фрагменти середньовічних записів, — документи тевтонських лицарів з 1330–1333 рр., розміщені на внутрішній стороні дерев'яних кришок оправи рукопису.

Барбара Войдила продовжила тему консервації та реставрації рукопису «Апокаліпсис св. Івана». Значущість пам'ятки, поганий експлуатаційний стан були підставою для прийняття рішення про виконання реанімуючих заходів. Консерваційно-реставраційні процеси були обмежені лише до необхідного мінімуму, щоб залишити незмінним індивідуальний характер кодексу. Вивчення пам'ятки під час виконання робіт відкрило нові факти і зумовило необхідність змін у попередньо прийнятій програмі дій, постійно піклуючись про те, щоб новітні втручання не пошкодили раритет.

Аркадій Вагнер з УМК у доповіді про співпрацю тегументологів та консерваторів акцентував увагу на багатоаспектній і взаємній користі від тісного спілкування дослідників інтролігаторського мистецтва та реставраторів. Доповідь було проілюстровано прикладами робіт середньовічного й ренесансного інтролігаторства писемних пам'яток з фондів кількох польських бібліотек.

Доповідь колективу авторів Петра Тарновського, Мартина Сильвестра, Еви Кашевської, Малгожати Пронобіс-Гайдзіс, Дороти Ютшенки-Супрін, Йоланти Чучко, Олександри Сурмак з УМК присвячено питанням інноваційних досліджень пам'яткових кодексів із використанням оптичної когерентної томографії (Optical Coherence Tomography — OCT) і широкоформатного методу рентгенівської флюоресценції (x-ray Fluorescence Spectroscopy — XRF). Автори представили доцільність використання обох методів дослідження для ідентифікації матеріалів як з метою оцінювання стану збереження й обсягу консерваційних втручань, так і для моніторингу необхідних робіт.

Олександра Сурмак і Малгожата Пронобіс-Гайдзіс (УМК) представили результати досліджень Градуалу* Львівських Бенедиктинок із Кшешова, датованого XVI–XVII ст. У доповіді обговорювалися виявлені нетипові зміни кольору залізо-галового чорнила, які відбуваються при контакті з синьою фарбою з деяким вмістом смальти. Чорнильні записи у цьому випадку мають забарвлення від коричневого до нехарактерного оранжево-жовтого.

Томаш Козелец (УМК) зробив огляд технологічних досліджень рукописних пам'яток мистецтва, виконаних з різних матеріалів (папір, пергамент, шкіра, тканина, нитки, клеї, дерево, метал, слонина кістка, оздобне каміння, пігменти, олівці, чорнило), дійшовши висновку про необхідність створення дослідницьких груп фахівців із різних галузей знань, які спеціалізуються на ідентифікації рукописних книг і їх структурних дослідженнях. Метою наукових пошуків може слугувати потреба датування об'єкта, розрізнення первісних і вторинних матеріалів. Залучення найновіших методів досліджень з різних галузей науки (фізики, хімії, біології, медицини, криміналістики) відкрило нові можливості. У виступі автор зупинився на обстеженнях Золотого Генезненського кодексу (Codex Aureus Genesensis), які виконав колектив дослідників УМК.

* Градуал — піснеспіви, які виконуються у літургіях римо-католицької та лютеранської церков між великими читаннями Апостолів та Євангелія. Градуалом називаються також ужиткові, співочі книги, що містять такі піснеспіви. Найдавніші Градуали містили піснеспіви тільки проприо меси, нині також ординарія. Найбільш ранні нотовані рукописи, що мають назву «градуал», належать до XI ст.

Дуже цікавою була доповідь Анни Жуковської-Зелінської з Ягеллонського університету в Кракові, присвячена стародруку *Simone Maioli Dies caniculares hoc est colloquia tria...*, Ursellis, 1600 р., який походить з бібліотеки монастиря ОО Францисканців при костелі св. Антонія з Падуї в Перемишлі, оправою книги була досі невідома анонімна гравюра на пергаменті. Реставратори опинилися перед дилемою: з одного боку, потрібно зберегти інтегральність книги шляхом зміцнення всіх оригінальних елементів, а з іншого — необхідно було вирішити долю цінного фрагмента давнього документа — гравюри. Консультації зі спеціалістами з історії мистецтва, бібліологами та архівістами допомогли прийняти оптимальне рішення: книгу передано на консервацію з пропозицією зняти мальоване пергаментне покриття оправи. Виявилося, що пергамент є фрагментом документа від 1640 р. із зображенням Львова. З огляду на стан збереження та унікальність об'єкта, спеціалісти однозначно підтвердили необхідність демонтажу пергаменту з оправи і зберігання його після консервації як окремого твору. В результаті здійснених робіт вдалося відкрити ділянки гравюри, заховані під форзацами і чорною фарбою на корінці оправи.

Лідія Баннах-Шевчик описала методику реставрації середньовічного пергаментного кодексу XIV ст. *Sermones de tempore et sanktis* з фондів бібліотеки УМК без розшивання книжкового блоку. Використаний метод консервації рукописної книги є гідний для застосування, оскільки дає змогу максимально зберегти конструкцію оригіналу і матеріальну основу пам'ятки.

Анна Завіша з Національної бібліотеки у Варшаві поділилася досвідом нетрадиційного способу зшивання інкунабули *Supplementum summae Pisanellae Nicolaus de asumo...* 1475 р. Представлений спосіб шиття інкунабули без втручання в оригінальну конструкцію оправи дав можливість зберегти характер книги, властивий епосі її створення, що й повинно бути метою кожного консерватора історичних пам'яток.

Доповіді Петра Шукеля і Катерини Вавжиняк-Лукашевич із Вроцлавського університету стосувалися історії та консервації невідомого кодексу кантаторіуму з фундації предстоятеля Яна Ласького. Кодекс, написаний близько 1520 р., є єдиним об'єктом такого типу, ідентифікованим у польських колекціях. Під час його консервації прийняли рішення про якнайменше втручання в об'єкт. З цією метою не виконували ретушування пошкоджених ілюмінацій, а також не

заповнювали отворів, залишених комахами у пергаментних аркушах. Оскільки оправа книги була найбільш зруйнованою, то її відокремлено від книжкового блоку і виконано консервацію кожного з елементів. З огляду на відповідне збереження кодексу застібки реконструйовано.

Беата Козуб, на прикладі історії Міського Архіву в Кельні, розповіла про зміну поглядів на консервацію книги в очах громадської думки. Під час аварії будинку історичного архіву було пошкоджено і зруйновано велику кількість безцінних архівних документів і кодексів. Усі вони вимагали термінової консервації. Союзником консерваторів стали засоби масової інформації. Вони ретельно інформували про розміри трагедії. Завдяки їхній активній діяльності було організовано фінансування заходів, необхідних для врятування архівних скарбів. До порятунку архіву зголосилася не тільки громадськість Кельна, фінансова допомога почала надходити також і з інших міст Німеччини. Консерватори не лише могли виконувати необхідні заходи, а й інформувати всіх зацікавлених про свою роботу. Новий підхід до інформування про консерваційні процеси і те, в який спосіб суспільство підтримує реставраційні роботи та напрями діяльності фонду, були предметом цієї доповіді.

Христина Юльчик з архіву міста Беверлі східного райдингу Йоркшира (Англія) зосередила увагу на питаннях консервації 326 щоденників і шкільних реєстрів за 1872–1914 рр. Шкільні щоденники та реєстри XIX ст. стали важливою базою у генеалогічних пошуках. Рукописи були виконані на папері низької якості, а при активному використанні набули плачевного вигляду. Під час проведення робіт вдалося дотримати засад консерваційної етики і зберегти характер об'єктів. Доповідач розповіла про використання японського паперу Moriaki для усунення як дрібних пошкоджень, так і для складних інтролігаторських робіт.

Мажена Шчерковська поділилась досвідом створення системи охорони фондів Архідісцезіального архіву в Гнезно, де зберігаються документи та рукописні книги IX–XX ст. Архів міститься сьогодні у приміщенні, належно пристосованому для зберігання рідкісних документальних ресурсів. Від 1997 р. при архіві функціонує консерваційна майстерня. Поняття охорона пам'яток зараз має значно ширше значення — це покращення мікроклімату, дрібні консерваційні заходи та пошук фондів для реставрації найцінніших примірників. Розпочато акцію «Меценат скарбів слова», мета якої — збір

коштів для порятунку найбільш зруйнованих пам'яток. Дирекція заохочує приватних осіб, а також фірми й інституції взяти під опіку конкретну рукописну пам'ятку, що вимагає термінової консервації. Завдяки цим заходам відреставровано вже декілька об'єктів. Дуже істотним є пропагування ініціатив архіву і розголошення його діяльності у засобах масової інформації.

Моніка Богач-Вальська розповіла про комплексний підхід до збереження кодексів у бібліотечному державному архіві в Ольштині. Архів диспонує цікавою збіркою стародруків, найдавніші з яких походять з другої половини XVI ст. У 90-х роках XX ст. фонди перенесено до нової будівлі. Оскільки певний час вони перебували у не найкращих умовах, прийнято рішення про комплексне обстеження всієї колекції. Зважаючи на невеликий обсяг (783 од. зб.), здійснено її детальний перегляд. Головними причинами поганого стану стародруків виявилися біодеструкція, спричинена діяльністю мікроорганізмів, та механічні пошкодження, зумовлені руйнуванням або втратою оправ. Під час обстеження книг їх сформовано у групи відповідно до стану збереження: невеликі дефекти, пошкодження оправ, повністю зруйновані. Для кожної з них розроблено оптимальну програму заходів.

Йоанна Срока з Ельблонзької бібліотеки розкрила програму охорони пам'яток, суть якої зводилась до застосування превентивної консервації цінних фондів книгозбірні, ефективно здійснюваної упродовж кількох років. Проведено запобіжну консервацію для кодексів XV–XVII ст. і частково для книг XVIII ст. Зараз у бібліотеці опрацьовують другу частину фонду XVIII ст., яка налічує 5 097 томів. Перш, ніж книга потрапляє до реставраційної майстерні, у базі даних занотовується інформація про стан її збереження, техніку виконання та інші елементи, які характеризують примірник. Стан стародруку та його індивідуальні особливості фіксують документально і на фотографіях. Одним із найважливіших етапів роботи є очищення книг та виконання дрібних ремонтів. Опісля стародруки вкладають в охоронні футляри і розміщують у чистому, акліматизованому книгоховищі. Інформацію про заходи записують у спеціальній анкеті, яку має кожна книга, інформацію з якої вводять у базу даних.

Катерина Гарчевська-Семка з Національної бібліотеки у Варшаві зосередила увагу на стані збереження альбомів з віляновської колекції малюнків родини Потоцьких. Ця колекція вирізняється

на фоні інших збірок специфічним способом компонування. Малюнки і графіка сформовані у групи від кількох до кількадесят об'єктів і змонтовані у так звані штучні альбоми (factices) або, як це зазначено на обкладинках альбомів, — зошити (cahiers). Колекція складалася з 1 767 альбомів, 120 з яких — альбоми з малюнками, решта — з графікою. Альбоми значно відрізняються між собою форматами — від 16 × 22 см до 75 × 105 см. Різняться також формати малюнків, змонтовані в один альбом, особливо це стосується збірки архітектурних проектів (колекції Растреллі), Зображення довжиною понад 3 м багаторазово складено до формату альбому.

Катерина Крочак і Малгожата Грохольська присвятили свою доповідь кодексам зі збірки Оссолінеуму, зокрема реставрації трьох унікальних пам'яток. Це альбом, який був власністю Ерика Яховича. Виконаний він у невідомій майстерні і містить листи й автографи відомих осіб: Фридерика Шопена, Станіслава Монюшки, Олександра Фредри, Станіслава Сташича та інших. Друга пам'ятка — рукопис Пана Тадеуша, опрацю якого майстерно виконав відомий львівський митець-інтролігатор, засновник інтролігаторні в Оссолінеум Олександр Семкович. Для обох об'єктів характерна висока якість виготовлення, шкіряні оправи тиснені золотом, обрізи альбому Яховича позолочені. Консерватори намагалися залишити неушкодженими всі елементи оправ і їх конструкцію. В обох випадках принциповим завданням була запобіжна консервація, косметичне очищення аркушів, їх нейтралізація і захист від чорнильної корозії. Більш дискусійним став третій об'єкт — рукопис, передбачений до консервації в межах проекту «Консервація 200 безцінних документів до 200-річчя Оссолінеуму». Пам'ятка містить автографи видатних європейців: Людовика XIV, Шарля Монтеск'є, Жан-Жака Руссо, Наполеона I Бонапарта, Джузеппе Гарібальді, Віктора Гюго. Це так званий штучний альбом, створений на межі XIX–XX ст. У нього проста півшкіряна оправа, але складна конструкція блоку. Том утворюють зошити з різноколірних картонних аркушів з наклеєними колекціями, тут поєднано документи, листи, графіку і малюнки, прикріплені різнорідними монтажними смужками. Програма реставраційних робіт передбачала збереження всіх елементів цього характерного для своєї епохи способу колекціонування пам'яток. Досвід консерваторів дав змогу припустити, що найбільш обґрунтованим є індивідуальний підхід до кожного виду зшиткової оправи.

Єлизавета Дузяк з університетської бібліотеки у Варшаві розповіла про методи очищення від воску аркушів кириличного стародруку «Апостол», виданого у Львові 1654 р. Стан збереження книги, яка використовувалася для щоденних богослужінь, дуже поганий. Папір ослаблений, сильно забруднений, губчастий, пожовклий, покритий пігментацією, воском різного походження та жирними плямами. В середній частині блоку помітні сліди від затікання. Аркуші з багатьма втратами та розривами. Деякі з них підклеєно товстим папером, який додатково вплинув на подальші пошкодження. З огляду на винятковість об'єкта (єдиний повний кириличний друк у Польщі) і великий масштаб руйнувань, заплановано повну консервацію стародруку. Найцікавішим заходом консерваційного процесу було усунення воску, забруднень і жирних плям від пальців. Застосовано спосіб, розроблений у консерваційній майстерні Берлінської державної бібліотеки при реставрації коптського рукопису. Метод полягає у виварюванні аркушів, покритих воском, упродовж 4 хв. в етиловому або ізо-пропіловому спирті. Після здійснення низки спроб іншими способами встановлено, що для цього типу пошкоджень він найкращий. Отримано очищений папір, який можна піддавати наступним реставраційним процесам.

Івона Яблонська, представник центру сучасного мистецтва у Торуні, розповіла про консервацію-реставрацію рукописної книги «Liber Scapularis» та «Liber Confraternitatis» з місцевого державного архіву. Рукописи датовані XVIII ст., належали до збірки бібліотеки монастиря оо. Бернардинів у Скемпе. Книга перебувала у стані деструкту: крихкі аркуші із значними кольоровими плямами та слідами ураження грибами на коричневому папері. У доповіді розглянуто питання, пов'язані з будовою кодексу, проблематикою пошкоджень, а також консерваційно-реставраційними роботами.

Важливий аспект збереження історичних кодексів розкрила у своєму виступі Дорота Ютшенка-Супрін з УМК в Торуні. Її доповідь стосувалася охоронних футлярів кодексів, які є важливим елементом практичної профілактичної консервації. Оправи не завжди здатні оберігати книжковий блок та й самі вони потребують збереження, як носії унікального мистецького оздоблення. Велике зацікавлення викликала також доповідь Еви Хлебус з бібліотеки Ельблонга, яка розповіла про проблеми атрибуції, хронологізації і локалізації книжкових оправ.

Йоанна Карбовська-Берент з УМК у своєму виступі акцентувала увагу на нових тенденціях у дезінфекції і дезінсекції пам'яток на паперовій основі із використанням хімічних засобів лише після детального дослідження життєздатності мікроорганізмів і чутливості матеріальної основи пам'яток до дезінфектантів. Богдан Філіп Зерек і Ольга Дудек з Національної бібліотеки у Варшаві свій виступ присвятили контактним дослідженням рН паперу стародруків. Отримані результати безпосередньо вплинули на конкретні рішення і консерваційні дії щодо нейтралізації об'єктів.

Кароліна Жих, Ізабелла Зайонц та Сильвія Поплавська з Академії мистецтв у Варшаві повідомили про особливості реставрації альбомів для фотографій, виготовлених на Далекому Сході. Автори зупинились також на проблемах консервації мистецьких і наукових гербаріїв. Розглянули проблеми, які виникають з різномірності матеріальних складових, та обговорили питання забезпечення умов для зберігання пам'яток. Магдалена Дальке з музею Фридерика Шопена у Варшаві звернула увагу на розробку власного способу консерваційних оцінювань при роботі з фондами. Авторська методика доповідача дасть можливість здійснити аналіз причин і видів пошкоджень, технік виконання об'єктів.

У перший день конференції експоненти ярмарки «Консервація 2014» виступили з презентаціями, у яких представили сучасні способи нейтралізації паперу, способи дезінфекції пам'яток у безкисневій атмосфері, методи виготовлення пергаменту та шкіри у сучасній майстерні, обладнання для виготовлення футлярів для зберігання кодексів, сканери та програми для 3D візуалізації музейних об'єктів.

Учасники конференції мали можливість ознайомитись з виставкою авторських художніх книг «НАТХНЕННЯ», які виготовили студенти у лабораторії мистецького інтролігаторства університету Миколи Коперника в Торуні та в лабораторії технік і технологій оправа Академії образотворчого мистецтва у Варшаві.

Конференція, організована Закладом консервації паперу і шкіри Університету Миколи Коперника в Торуні, відбулася на високому організаційному та науковому рівні. Активні дискусії, що відбувалися під час пленарних засідань і в багатьох неофіційних розмовах, сприяли формуванню нових контактів, обміну досвідом, інноваційними ідеями та рішеннями, дали змогу ознайомитись з актуальним станом досліджень і знань, необхідних для реалізації консерваційних заходів, стали ще одним кроком до плідної співпраці у справі захисту спільної культурної спадщини.